

Kaşgarh Mahmud ve Divanii Lugati't-Türk

Karahanli devri Turk edebiyahnin ilk 6rneklerini ihtiva eden Divanii Lugati't-Tiirk, Turk dilinin ilk sozliigiidir. Kaşgarh Mahmud bin Hiiseyin bin Muhammed (Muhammed oğlu Hiiseyin oğlu Mahmud) tarafından 1072 yihnm 25 Ocagmda, Cars.amba giinii yazihnaya baslanmis ve 9 Ocak 1077 Pazartesi giinii bitirilmistir. Kasgarh Mahmud eserini ayni yil Ebiil-'l-Kasim Abdullah'a takdim etmistir. Ebiil-'l-Kasim Abdullah, 1075-1094 yillari arasmda Abbasi tahtmda oturan halife Muhammedii'l-Muktedi bi-emrillah'm ogludur.

Divanii Lugati't-Tiirk'in Istanbul Millet Kii-tiiphanesinde bulunan biridk niishasmm istinsahi, Save'de dogup Sam'da yaşıyan Muhammed bin EM Bekr ibni Ebi'l-Feth tarafından 1 Agustos 1266 Pazar giinii Sam'da tamamlanmiştir.

İlk Tiirk sozlugiiniin yazan Kasgarh Mahmud, Karahanli hiikiimdar siilalesine mensup bir seh-zade idi. Babasi Hiiseyin Cagri Tigin 1056-1057 yil-lanndan once Barsgan emiri Arslan ilig idi. Dedesi Muhammed Bugra Han bin Yusuf, 1056-1057 yil-lannda Dogu Karahanhlann hakani olarak Kasgar'da hiikiim siirdii. Onun babasi Yusuf Harun Kadir Han 1026-1032 yillari arasmda Karahanh hiikiimdan idi. Yusuf'un da babasi Harun Hasan Kile Bugra Han'di. Kasgarh Mahmud'un "Tiirk illerini Samanilerden alan beydir" dedigi (DLT 1-112) atasi iste budur. Gercekten Harun bin Siileyman 992'de Samanilerin merkezi Buhara'yi almıştır. Harun'un babasi Siileyman Baytas Arslan Han, onun da babasi Miisliimanligi kabul eden meshur Abdiilkerim Satuk Bugra Han'dir. Demek ki Kasgarh Mahmud, Satuk Bugra Han'in altmci nesilden torunudur.

Divanii Lugati't-Tiirk; Tiirk milletinin yii-celigini anlatmak, Tiirk dilinin Arapca'dan geri kalmadigim gosterme ve Araplara Tiirkce'yi 6g-retmek, boylece o zaman hemen hemen tamamı Tiirklerce idare edilen On Asya'da Araplarm Tiirk-lerle kolayca miinasebet kurmalanni saglamak igin yazilmistir. Kasgarh Mahmud'a gore Tann, Tiirk-leri her milletten iistiin yaratmis, yer yiizune onlan hakim kilmis, hakanlan onlardan ?ikarmış ve diinya milletlerinin idaresini onların eline vermiştir. Bunun i^indir ki Allah, Tiirkler'le beraber ^ahsani aziz eyler, dilegine kavusturur ve ko-tiilerin serrinden korur. Derdini anlatmak ve Tiirk-

lerin gonliinii kazanmak ic,in de onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur.

Eser, Araplara Tiirkce,e'yi ogretmek maksadiyla yazildigi i^in Tiirk^e'den Arapga'ya bir sozliik olarak diizenlenmistir. Eserin gesitli izahlan ihtiva eden kisimlan Arap^a'dir. Tiirkge kelimelerin ve bunlarla ilgili orneklerin manalan da Arap^a olarak verilmistir. Yine ayni sebeple, yani Araplara Tiirkge ogretmek maksadi giidiildiigiinden o zamanki Arap liigat^iligi gelenegine uyulmus ve Tiirkge kelimeler, Arapca kelimelerin hususiyet ve vezinlerine gore siralanmif tir.

Unutmamak gerekir ki Divanii Lugati't-Tiirk her şeyden once bir Turkc,e-Arapca sozliiktir. Fakat Kaşgarh Mahmud basit bir sozliik yazmakla yetinmemiştir. O, iistiin bir milletin mensibu olduguna inanan; gonlii Tiirkliik sevgisiyle dolu; zihni, Tiirk milletinin ve c,esitli Tiirk boylanrun Tiirkce.e'nin ve ^esith kollarmm, Tiirk edebiyahnin ve folklorunun, Tiirk diişiiincesinin ve yaşıyiş tarzmm, Tiirk efsane ve destanlarmm, nihayet Tiirk iilkiisiiniin bilgi ve şuuruyla miicehhez bir Tiirk milliyet^isi idi. İşte biitiin bu duygu, sevgi, bilgi, inane, ve iilkii, Kasgarh'nm eserine aksetmis ve Divanii Lugati't-Tiirk'ii basit bir sozliik olmaktan c,ikararak, bir^ok konuda kiic.iik serpintiler halinde de olsa, o zamanki Tiirkliik bilgisinin bir el kitabi haline getirmiştir. Bunun icjndir ki, kendisi de modern Tiirkolojinin babasi sayılan Radloff'un yaptigi gibi, Kasgarh Mahmud'u "tiirkolojinin babasi" kabul etmek hig de yanhs sayılmaz.

Kasgarh Mahmud daha once Cevahir iin-Nahufi Liigat it-Tiirk adıyla Tiirk^e'nin bir gramerini de yazmistir. Bu miihim eser ya biisbiitiin yok olmuş, ya da heniiz bulunamamıştır. Ancak Divanii Lugati't-Tiirk 'iin gesitli yerlerinde Tiirk-genin gramerine ait bilgiler vardır ve bunlar hig de azrmsanacak olciide degildir. Gerek kayıp eseri, gerek Divan'daki gramerle ilgili notlan dolayisiyla kasgarh Mahmud ayni zamanda ilk Tiirk gramerdsidir. Divan'da cesitli Tiirk boylarmin agizlari iizerinde de miisahade ve derlemelere dayanan tesbitler ve mukayeseler vardır. bu aciklamalan dolayisiyla Kaşgarh, Tiirk agiz ve şive araş-tirmalannin ilk miitehassisi yani ilk di-yalektologudur.

Tiirk boylan, iilkeleri, Tiirklerin adet ve

an'aneleri, <egitli destan ve efsaneleri hakkmda verdiği bilgilerle Kaşgarh Mahmud *qok* yonlii bir Tiirkolog olarak karsmuza *gkar*. Kelimeler ic.in verdiği ornek ciimlelerle hem Turklerin o zamanki yasayis tarzlarma işik tutar, hem de Tiirk,e ciimle yapisi iizerinde cahsmaya imkan hazirlar. Hemen hemen butiin kelimeleri orneklendirmekle Kasgarh adeta modern bir sozlukijii gibi gahsmistir.

Ornekler arasmda šiir parcalan ve atasozleri de vardir. Iste bu sebeple Divanii Lugati't-Tiirk Karahanh Tiirk edebiyatinm da miihim bir eseridir. Divan'daki siirlerin yazilis tarihleri hakkında her hangi bir kayit yoktur. Pek gogunun anonim oldugu ve birkac_ yiiz yildan beri soylenegelediği tahmin edilebilir. Alp Er Tonga'ya ait dortliikler, herhalde Tiirk siirinin en eski ornekleri olarak kabul edilmek gerekir. Gerek Divan'da, gerek Kutadgu Bilig'de, Sehname'deki Efrasiyab'la aym sahis oldugu belirtilen Alp Er Tonga, M. 6. 626-624'te 61-durulmustiir. Bu destani sahsiyetin olumiinden sonra soyleneen sagunun, M.S. 11. yiizyila kadar gelmesi son derece ilgi c,ekicidir. Bu dortliikleri herhalde Tiirk destamnin parc,alarmdan saymak lazimdir. Destanlann hususiyeteleri icabi dortliiklerin devamh olarak degismesi tabiidir. Divanii Lugati't-Tiirk'teki sekileri, Karahanh devri dil ozellikleri gostermehtir.

Divan'daki diger siirlerin tarihlerini kestirmek guc_tiiir. Ancak, Karahanhlarm Uygurlar, Tangutlar, Basmillar ve Yabakular'la yaptiklari savaslan anlatan dortliiklerin Karahanlilar devrine ait oldugu mahakkaktir. Boke Budrag kumandasidaki Ya bakular'la Beke^ Arslan Tigin kumandasmdaki Karahanlilar arasinda gegen ve Boke Budrag'in tutsak diismesiyle sonuglanan savasta bulunanlan Kasgarh Mahmud gormiis oldugunu ifade eder (DLT III-227). Iste bu savasla ilgili olarak Divan'da ge^en su dortliikler ve bunlarm i«;mde bulundugu siirler dogrudan dogruya Kasgarh Mahmud devrine aittir:

Budrag yeme kudurdi "Budra^ yine kudurdu,
Alpagutm adirdi Alplanni ayirdi,
Siisin yana kadirde Ordusunu yine dondiirdii,
Kelgeli met irkeşiir Gelmek uzre toplashiir."

1-144

Tang ata yortahm "Tan atanda yiiruyelim,
Budrug kanin irtelim Budru^ kanin isteyelim,
Basmil begin ortelim Basmil beyini yakahm,
Emdi yigit yuvulsun Haydi yigitler toplansin."
III-355

Divanii Lugati't-Tiirk'teki siirlerin sairleri de belli degildir. Siirlerin pek ?ogunun anonim mahsuller oldugu kabul edilmektedir. Karahanh devrinde yazilmiş bulunanlann ferdi mahsuller olması, fakat Kasgarh tarafmdan sMrlerinin zikredilmemis bulunması miimkundur. Kasgarh Mahmud'un "bir Tiirk sairinin adi" kaydiyla (DLT ffl-238) zikrettiği tek Tiirk sairi gu-?u'dur. Fakat bu sair hakkında ne baska bir bilgi, ne de siirlerinden ornek vardir. Divan'daki siirlerden bazilarmm Qu-^u'ya ait bulunması muhtemeldir.

Siirlerin biiyik bir ^ogunlugu dortliiklerden meydana gelmektedir ve bunlarm biiyik ekseriyeti 4+3 durakli 7'li hece vezniyle yazilmiftir. Tangutlar'la savasi ve kurt avmi anlatan dortliiklerin 4+4 durakli 8'li hece vezni ile yazildiklan goruilmektedir. Birkag dortliik, mesela bilgi ile ilgili *ixq* dortliik ve "dedim-dedi" seklindeki iki dortliik 6'h hece vezniyle yazilmistir. Tat (Budist Uygur) ile ilgili bir dortliikte ise 5'li hece vezni kullanilmistir. Buna gore Divan'daki hakim vezin 4+3=7, ikinci derecede kullanılan vezin ise 4+4=8'dir. Bu vezinlerin kopuza 50k uygun oldugu ve bu vezinlerindeki dortliiklerin kopuzla c,ahnrp belli makamlarla soylendigi muhakkaktir. Nitekim Kasgarh, "kiig" kelimesine hem vezin, hem de makam manasi vermektedir (DLT III-131). Av ve eglence sahnesini anlatan bir dortliikteki "kiigler kamug tiiziildi" misrasi,kopuzlarla makamlann ayarlandigmi ve bu siirlerin okundugunu ifade etmektedir. "Kiyy" kelimesinin Tiirkistan'da hala makamla okunan siirler i^in kullanılması, Anadolu ve Azerbaycan'da da "ayak" kelimesinin hem siirin kafiyesini (^ogu defa vezinle birlikte kafiye), hem de sazla gahnan makamlan ifade etmesi dikkat qe-kicidir.

Dortliikler kosma tarzmda kafiyelemistir. Yani her dortliigiin ilk iic, misrasi kendi arasmda, dordiincii misralar da kendi aralarmda kafiyelemis bulunmaktadir. Boylece dordiincii misralarda bulunan siirin ortak kafiyesi (ayagi) ile dortliikler birbirine baglanmis olmaktadır. Hemen hemen daima yanm kafiye ve eklerden meydana gelmis redifler kullanilmistir.

Dortliiklerin ?ogu savasla ilgilidir. Savařlar 90k hareketli bir dille ve fevkalade canh sahneler halinde anlatılmaktadır. Otaglar kurulmakta, tuglar dikilmekte, davullar kosler vurulmakta, erler segilmektedir. Atlarm kuyruklan dugiimlenmekte, yigitler "*beqkem*" denen ipek kumastan san-

çaklarmi takmip aim akitmalı atlanıyla ileri atılmakta, yırtıcı kuslar gibi suzulerek diismanın tepesine inmektedir. Yaylar ^ekilip kirisler kurulmakta, oklar havada ugnakta, kalkan ve siingii sesleri birbirine kanşmaktadır. Diışman bazan ^epe^evre gevirmekte, atlardan inilip gogiis gogiise dogiisulmektedir. Yigitler ofke ve kinle bakişip kaynamakta, sakallar <ekişilmekte, yerlerde başlar yuvarlanmakta, boyunlar kinlip erler bo-gazlanmakta, viicut kabi delik desik edilmekte, diisman ot gibi bi^ilmekte, boyunlardan kızıl kan su gibi sagılmakta, iizerlerinde kuruyan kandan ki-li^lar kmlara giigliikle sokulmaktadır. Haynkip savaş naralari atılmakta, du^mamn ismi bagılarak "Utar! Al!" diye kihglar indirilmekte, "artık beni kim tutar?" diye giirlenerek meydan okunmakta, sirt sirta verilip gii^ler birlegtirilmekte, yiiksek sesle ovgiiler diiziilip *giig* kazılmakta, arslanlar gibi kukreyen yigitler diigman baslarmi dog-ramaktadır. Kafir şehirlerine girilmekte, Burkan tamaklan yıkılmakta, Buda heykelleri kinhp kir-letilmektedir. Bazan sahte ric^atle dus,man aldatılmakta, bazan soguk bir gecede yapılan ani baskinla diisman gafil avlanmaktadır. Bobiirlenen ve barifi kabul etmeyen diışman tepelenmekte, al-tmi giimugii yagmalanmakta, erleri atları ganimet alınmakta, oliim zehrini tatmayanlar tutsak edi-lerek utan^ i^inde birakılmaktadır. Yenilenler ayip-lanmakta, tutsakların utangtan başlan egil-mektedir. Utangla yasamaktansa mal miilk yigihp fidye olarak verilmekte, tutsaklıktan kurtulunmak istenmektedir. Savasi kazananların baht giinesi dogmakta, yenilenlerin dogmus giinesi bat-maktadır.

Bir baska savasta Karahanlıların karsisinde Yabaku-Basmil-(^omul ittiaki vardır. Yabakuların basında Boke Budra^, Karahanlıların basında ise Gazi *Bekeq* Arslan Tigin bulunmaktadır. Aradaki smirm irtis irmagi olduğu anlasiliyor. irtis ki-yilanndaki Karahanlı ug kuvvetlerini basmiflardır. Karahanlıların miittefikleri ise onları kiskandıkları için yardima gelmemislerdir. Bu savaş sıcak bir giinde, bunaltıcı giines altında olmusur. Ka-rahanlıların İrtiş kıyısında oturan boylan, muh-temelen Yemekler, mukabil hiicumaya ha-zirlanmakta, fakat hakani ve ondan gelecek yardimi beklemektedirler. Bu arada "bi^gas" de-nilen ve hakana bagh kalacaklarını ifade eden bir ant metni kaleme alıyorlar. Basmillar toplanip *Bekeq* Asian Tigin'e dogru harekete gegiyorlar. Ka-

rahanlı kuvvetleri ise geceleyin kalkip Yamar su-yunu gegiyor, safakla birlikte Boke Budrag'm ve Basmil beyinin pesine diisiyor. Kasgarh Mahmud Boke (Biike) maddesinde (DLT-III-227) Budra^'in 700.000, Arslan Tigin'in 40.000 askeri olduğunu yazar. Buna ragmen Boke Budra? yenilmiş ve esir olmuştur. Aym maddede Kasgarh, savasta bu-lunanları gordiigiini ve onlardan bilgi aldığını kay-deder. Bu bilgiye gore savaş baslayınca Yabakular, baslarımın iistiinde gogii kaplayan yesil bir dag gor-misler. Dagdan kapılar agılmış ve iizerlerine ce-hennem atesi yagılmış, bunun *iqin* yenilmisler. Kasgarh Mahmud bunu Peygamberimizin mu-cizesi, yardimi olarak yorumluyor. Bugiin de ya-sayan "savaşlarda yesil sarıklıların yardima gel-mesi" inanglarırın daha o zaman mevcut olduğu anlasiliyor. Bu bilgilerden savaşın Kasgarh Mah-mud devrinde vuku bulduğu ve Yabakuların miis-liiman olmadıkları da ortaya ^lkiyor.

Karahanlı-Tangut savaşında ilk muharebe Tangutlarla Katun Sim gehri arasında cereyan et-miştir. Katun Sim, Tangut iilkesi ile (Jin arasında bir şehirdir. Katun Sim halki muhtemelen, Tan-gutlara karşı Karahanlılarla ittifak yapmışlardı. Tangutlar Katun Smi şehri halkını hile ile maglup ettiler. Karahanlılar ise miisait bir fırsat kollayarak Tangutları soguk bir giinde arkadan bastılar; as-kerlerini esir ederek, atlarını ganimet aldılar.

Tiirk siirinin en eski örneği olan Alp Er Tonga sagusundaki dortliklerde, bu biyiik Tiirk ka-ganının oliimii iizerine duyulan iiziintii ve ar-dından yapılan yog toreni kısa, canh, vedz ifa-delerle anlatılmıştır. Biyiik bir destanın parçasi olması kuwetle muhtemel bulunan bu siirde pek *qok* dortliklerin eksik olduğu muhakkaktır. Bu ek-siklere ragmen šiirde baghca iki tema kuwetle his-sedilmektedir. Temalardan biri diinyanın bo-zulmasıdır. Karahanlı devrinin diiger eserlerinde, Kutad gu Bilig ve Atabet iil-Hakaayik'ta ve daha sonraki Tiirk šiirinde *qok* rastlanan bu tema, bu-rada Alp Er Tonga'nın oliimiiyle ilgilendirilmiştir. Bu efsanevi Tiirk hiikiimdarının oliimii, Tiirk ic-timai bunyesinde ve Tiirk ruhunda o kadar biyiik ve derin tesirler bırakmıştır ki "diinyanın bo-zulması" gibi her devirde görülen alemsiimul bir ruh hali, onun oliimiini neticesi olarak kabul edilmiştir. Alp Er Tonga'nın oliimiiyle "diinya erden bosalmış", faziletler giiruyiip bozulmuş, bilge ve bilgin insanlar yoksullasmış, buna karşılık kotii ve zayıf kimseler giiglenmiştir. Bunları dii-

Şiiniip gec,mis giinleri hatırlamakla sairin ic,i yamyor, kapanmis olan yarasi a^iliyor. İkinci tema, "yog" torenidir. Atların binmis olan Tiirk erleri, Alp Er Tonga'nın nasmin buhdugu cadirm etrafında c,ilgmlar gibi donmektedirler. Kurtlar gibi ulumakta, yakalardı yırtıp yiizlerini kili^larla par-C.alamaktadırlar. Islik ve aci feryat sesleri birbirine kansmakta, yxizlerden akan kanla gozlerden akan yaş, kasi gozii ortmektedir. Kosmaktan atlar iyice yorulmuş, acidan ve sac. bas yoldan erler hasta gibi olmuş, yiizleri saranp safran surulmuş donmuş. Uc,uncii ve dordiincii kit'alarındaki buy og tasviri, sairin miisahadesine dayamr. Oyle anlatıyor ki yog sirasmda sair de kopuzunu eline almış, bir taraftan gordiigii aci manzarayı tasvir etmiş, diger taraftan ic.indeki lzdırap duygulanı, diinyanın sahipsiz kalması seklinde dile getirmiştir. Miiteakip asırlarda destan sairleri tarafından durmadan beslenen bu ilk dortliiklere "diinyanın bozulması" ile ilgili kit'alar eklenmiş, böylece destan zenginleştirilmiştir. Şayet destanın buriinu elde bulunsaydı, bu saguda daha ne gibi motiflerin ve temaların yer aldığını gormek miimkin olacaktır.

Divanın Lugati't-Tiirk'teki bir başka kii^ik agıt gok sadedir. Olen beyin; diismanlan piiskiirttugu, comert oldugu, kism bile sofrasın a^ik bulunduğu sade bir dille anlatılmıştır.

Divan'daki dortliiklerde ikinci derecede önem taşıyan konu bahardır. Baharın gelişi ve tabiatın canlılığı fevkalade renkli ve coşkun bir iislupla anlatılır. Karlar erir, seller akar, mavi bulutlar gökyüzünde kayık gibi yiizerler. Dağlar, ovalar yesserir, sanki yer yüzüne yeşil dökük yayılır. Tomurcuklar birbirlerine dolanıp patlarlar; inci kabi ac,ılmış gibi olur. Bin bir cicek al, sarı, mor renkleriyle diinyayı doldurur. Misk kokulan etrafa saçılır, kurtlar kuslar gıftir ^ifter etrafa yayılır. Yer yüzü adeta cennete döner. Bu manzarayı görenler, kiş bir daha gelmeyecek, hayvanlar artık inlerine girmeyecek sanır. Gök yüzünde parlak ay yükselir, etrafında Mleler dolanır. Ara sıra riizgar eserek gelir; bulutlar kiimelenip beyaz ağırlardan yağmur yağdırırlar. Sular iyice kabanır, goller kopuür. Diinya iyice lısrur. Dağ keğileri, kulanlar, ceylanlar, geyikler zıplayıp oyanaşarak yaylaya doğru kosarlar. Sigırlar, bogalar bogriisiir. Atlar kısırak suriilerinin i^ine dalıp kifnerler, suriideki hayvanlar sevin^ i^inde birbirlerini lısnp oynagırlar. Beyler, bol otlarla beslenmiş semiz atlara binip dolasırlar. Kocjar tekeler siiriiden ayrıhr, ko-

yunların keğilerin sutleri sagılır, oğlaklarla kuzular birbirlerine karısırlar.

Pastoral şiirin bu harikulade örneklerinde hi^ miibalaga yoktur. Tiirklerin bozkır hayatını renklendiren ve canlandıran otlar, ^iğekler ve hayvanlar birkaç kii^ik benzetme ile, *qok* tabii manzaralar halinde tasvir edilmişlerdir. Buradaki bahar tasviriyle Kutadgu Bilig'in başında yer alan bahar tasviri arasındaki benzerlik, aynı hayat ve tabiatın aksi olmaktan doğar.

Av eğlencelerini anlatan bir şiir de aynı şekilde bozkırdaki Tiirk hayatını canlı sahnelerini verir. Agzı kaza benzer surahiler, *iqki* dolunak goze benzer kadehler dizilmiştir. Şairler kopuzlarıyla en güzel par^alanalmaktadır. Gam keder bir yana atılmış, dostlar sevgililer nes'e i^inde eğlenmektedir. *iqki* i^ilip haykırılmakta, arslanlar gibi kiikrenilmekte, oyunlar oynayıp zıplalmaktadır. Obanın gençleri, bir yandan ağaçları sallayıp yemiş toplamakta, bir yandan kulan geyik avlamaktadır. Doğan ve tazılayla ava c.ikan gentler, domuz ve tilki siirmekte, yakalanan avları tazıların disleri arasında obaya getirilmektedir. Bir kısım gentler binilmemiş taylara binip onları sakinleştirmeye ^alifılmaktadır. Eğlence bayrama dönüsmiştir; gen^lerin başarılan beklenmekte, onlarla oviiniilmektedir.

Bu şiir, yılın belli zamanlarında tekrar edilen bir geleneği anlatıyor gibidir. Anlaşıldığına göre bahar mevsiminin belli bir zamanında, av mahallinde toplanan oba bir yandan eğlenmekte, bir yandan da gençleri meyve toplamak, av avlamak gibi işlere ahstrmaktadır. Hiç binilmemiş tayları gentler terbiye ederek binek atı haline getirmektedir. Bu işler gentler arasında bir nevi yarış gibi olmakta, basan gösterenlerle ovuniilmektedir.

Geceleyin bir kurdun pesine diismiis yigidi anlatan şiirde birkaç dortliik i^inde kurdun anı yakalamasını hizmi buluruz. Kara kızıl boriiyi goriir gormez avcı kati yaymı kurmuş, fakat kurt tepeli asivermiştir. Avunun atı ileri atılmış, yiizer gibi kosarak kurdu kovalamaya başlamıştır. Bu arada göğü bulutları kaplamış, yağmur ve dolu bastırmıştır. Uzun bir kovalamacadan sonra kurdun giicti tiikenmiş, yağmur altında lıslanan zavallı kurt, avcıru karsısında titremeye başlamıştır. Fakat c,are yoktur. Avcının kopegi ani bir hamleyle kurdun boğazını yakalayarak onu yere galmış ve boğmuştur.

Aşk ve sevgili hasretiyle ilgili iki şiirde lirizm hakimdir. Baygın gözlü, siyah benli, güzel yüzlü sevgilisini kaybeden âşğın gözlerine uyku girmez, içi hasretle yanar, benzi solar, gözlerinden akan kanlı yaşlar deniz gibi olur, üzerinde kuşlar uçar. Her iki şiirde de sevgilinin hayali bir an için âşğâ görünüyor, ona gözüyle işaret ediyor. Bu bir anlık hayal âşğâ ilâç gibi gelmiş, onu âdeta iyileştirmiştir. Fakat hayal bir yolcu gibi kaybolmuş, donup kalan zavallı âşık tekrar kederlere boğulmuştur. Bir dörtlükte ise çok canlı bir aşk sahnesi vardır. Evin içinde iki sevgili oynar. Erkeğin gönlü kaynar, kız boyun kırarak nazla onun üstüne gelir. Bu aşk oyununda erkek yorgun düşmüştür.

Bu iki aşk şiirinden "kaçar" kafiyeli olan dört dörtlük, Oğuzlardan veya Kıpçaklardan derlenmiştir, onlara aittir.

"Hilekâr Ortak" diye adlandırdığımız şiir, konusunun farklılığıyla dikkati çeker. Bu şiirde, aynı zamanda dönür olan iki ortaktan birinin diğerini aldatması konu edinilmiştir. Hilekâr ortak, dönürünün koyunlarını, atlarını, cariyeye ve kölelerini alıp götürmüş (muhtemelen eksik göstermiş), "biste" denilen bir aracıyla malların onda birini ona vermek suretiyle anlaşarak ortağını aldatmıştır. Kandırılan ortak, onunla tanışıp hısmılık ve ortaklık kurduğuna pişman olmakta, başkalarını da ikaz etmektedir.

Turgut Günay'm "Türk Halk Şiirinde İlk Değişme Örnekleri" adlı makalesinde (*) ortaya koyduğu gibi atışma ve dedim-dedi tarzlarının en eski örnekleri de Divan'daki dörtlükler arasındadır. Dedim-dedi tarzına ait iki dörtlük vardır. "Aydum" ve "aydı" kelimeleriyle başlayan bu dörtlüklerin konusu aşktır. Atışma ise sekiz dörtlükten ibarettir ve kışla yaz arasında geçmektedir. Kış ile yazın çektiği ve birbirlerine hünerlerini anlatarak yenişmeye çalıştığını anlatan ilk iki dörtlük giriştir. Ondandır üç dörtlük kışın ağzından, üç dörtlük de yazın ağzından karşılıklı olarak verilmektedir. Mevsimler bir yandan kendi müsbet vasıflarını, bir yandan rakiplerinin menfi vasıflarını sayarak galip gelmeye çalışmaktadırlar. Kışa göre insanlar ve hayvanlar kış gelince dinleşip iyileşir; yılanlar çiyenler ise yazın çıkar. Yaza göre yoksullar kışın soğuşundan titreşir, güzel sesli kuşlar ise yazın çıkar. Edebiyatımızın bu ilk

atışma örneğinde mevsimler konuşturulmak suretiyle intak yapılmaktadır.

Dîvânü Lûgati-t-Türk'teki dörtlükler üslûp bakımından kısa, veciz ve yoğun olmalarıyla dikkati çekerler. 7-8 hecelik mısralardan meydana gelen ufacık dörtlüklere bazan bir savaş sahnesinin heyecanlı vuruşmaları, bazan canlanan bir tabiatın bütün güzellikleri, bazan bir aşk sahnesinin işveli oyunları sığdırılmıştır. O zamanın Türk dinleyicisine belki de hemen kendilerini açveren bu dörtlükler, asırlar sonra canlılıklarından pek fazla birşey kaybetmemelerine rağmen bazan güçlkle çözülmektedirler. Kâşgarlı Mahmud hiçbir şiiri bütün olarak vermemiştir. Her dörtlük başka bir kelimenin örneği olarak geçmekte ve farklı yerde bulunmaktadır. Ancak konu birliği ve dördüncü mısralarda bulunan şiirin ortak kafiyesi, aynı şiirlere ait dörtlükleri bir araya getirmeye imkân vermektedir. Dörtlükler sıralanınca şiir daha iyi anlaşılabilir, bütün manzara canlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un "Yabakularla yapılan savaşı anlatıyor, esir olan bir beyi anlatıyor, baharı anlatıyor..." şeklindeki izahları da şiirlerin anlaşılmasında önemli ip uçlarıdır.

Dîvânü Lûgati-t-Türk'teki bazı şiirler beyitler halindedir. Çoğu aruzla yazılmıştır, aruzun "müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün", "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilâtün" ve "mef'ûlü fâilâtün mef'ûlü fâilün" vezinlerine ait örnekler daha fazladır. Bunların yanında "feilâtün feilâtün fâilün", "fâilâtün fâilün", "fâilâtün fâilâtün fâilün" gibi vezinler de görülür.

Beyitler çoğunlukla musarrâdır, yani mısraları birbirleriyle kafiyelidir. Hatta musarrâ gazelerde olduğu gibi aynı kafiyenin birkaç beyit devam ettiği görülür. Umumiyetle yarım kafiye ve eklerden meydana gelmiş redif kullanılmıştır. Birinci mısraı serbest olan beyitler çok azdır.

Divan'daki beyitlerde umumiyetle âşıkane ve hikemî konular işlenmiştir. Hamasî ve pastoral konulara ait beyitler daha azdır. Bir kasidede ait üç beyitte ise hizmetinde bulunan sultan övülür. Beyitlerde, dörtlüklerdeki coşkunluk, akıcılık ve tasvir gücü görülmez. Vezin bakımından da pek çok hatalara rastlanır.

(*) Şükrü Elçin Armağanı, Ankara, 1983, s.43-46.

Dıvânü Lûgati't-Türk'ten:

Savaş

Kurvi çuvaş kuruldu
Tuğum tikip uruldu
Süsi otun uruldu
Kançuk kaçak ol tutar 1-195

**Hakan otağı kuruldu
Tuğ dikildi kös vuruldu,
Düşman ot gibi biçildi
Beği benden nasıl kaçar?**

Eren arıg örpeşür
Öçin kekin irteşür
Sakal tutup tartışur
Köksi ara ot tüter 1-230

**Erler yaman kabarrı,
Öçle kinle bakışır
Sakal tutup çekişir
Gögüsler ateş tüter.**

Alplar arıg alkışur
Küç bir bir üze alkaşur
Bir bir üze alkaşur
Edgermedip ok atar 1-237

**Alplar yaman vuruşur,
Sırt verilir, güç birleşir,
Övgü övgüye karışır,
Ölümü unuttur, ok atar.**

Öpkem kelip ogradım
Arslanlayu kükredim
Alplar başın togradım
Emdi meni kim tutar 1-125

**Öfkem gelip uğradım,
Arslan gibi kükredim,
Alplar başın doğradım,
Şimdi beni kim tutar?**

Tokış içre urıştım
Ulug birle karıştım
Tüküz atın yarıştım
Aydım emdi al Utar 1-367

**Savaş içre vuruştım,
Ulularla karıştım,
Akıtmalı atla giriştim,
Bağırdım: Al! Utar!**

Alp erenni ödürdüm
Boynm arung kadirdim
Altun kümüş yüdürdüm
Süsi kaim kim öter 1-370

**Düşman erini dağıttım,
Onların boynunu kırdım,
Altın gümüş yağma ettim,
Askeri çok, kim geçer?**

Küçi tengi tokıştı
Oguş konum okuştı
Çerig tapa yakıştı
Bizge kelip öç öter 11-103

**Son gücüne dek vuruştı,
Evi obayı çağırdı,
Askere doğru yaklaştı.
Bize gelip öç ister.**

Tıvraklamp seğırtti
Erin atm yögürti
Bizni kamuğ angıttı
Andağ süge kim yeter 11-274

**Yiğitlenip seğırtti,
Er atmı koşturdu,
Hepimizi şaşirtti,
Bu orduya kim yeter?**

**Tımı yeme öçükti
Eri atı içikti
İşı takı çölükti
Sözün anmğ kim tutar 11-118**

**En sonunda yoruldu,
Er atı esir alındı,
Hali perperişan oldu,
Artık sözünün kim tutar?**

Kanı akıp yuşıldı
Kabı kamuğ teşildi
Ölüğ bile koşıldı
Togmış küni üş batır 11-128

**Kanı akıp fışkırđı,
Yücudu hep deşildi,
Ölülerle koşuldu,
Doğmuş güneşi batır.**

Yabaku'larla Savaş

Budraç yeme kudurđı
Alpagutın adırđı
Süsin yana kadırđı
Kelgeli met irkeşür 1-144

**Budraç yine kudurdu,
Alpların ayırđı,
Ordusunu yine döndürdü,
Gelmek üzre toplaşır.**

Usıtgan kuyaş kapsadı
Umunçlug adaş tepsedi
Ertiş suvın keçsedi
Budun anın ürküşü 1-155

**Bunaltıcı güneş bastırđı,
Umulan dost bizi kıskandı,
Düşman İrtiş'i geçmeğe kalktı,
Millet onun için ürküşür.**

Ertiş suvı Yemigi
Sıtgap tutar bileği
Kür met anmğ yüreği
Kelgeli met irkişür 1-325

**İrtiş suyu Yimeği,
Sıvadılar bileği,
Pektir onun yüreği,
Gelmek için toplaşır.**

Kelse apang terkenim
İtilge met türkünim
Yadılnağay terkinim
Emdi çerig çerğesür 1-442

**Gelse eğer hakanım,
Tamamlanır birliğim,
Dağılmaz obam evim,
Şimdi asker dizilir.**

Bıçgas bitig kılurlar
And key yeme birürler
Handın basut tiler
Basml Çomul tirkeşür 1-459

**Ant bitiği yazıyorlar,
Bağlılık andı içiyorlar,
Handan yardım diliyorlar,
Basml Çomul toplaşır.**

Basmıl süsin komıttı
Barca kelip yumıttı
Arslan tapa emıttı
Korkup başı tezgınür 11-312

**Basmıl ordusu coştı,
Hepsi gelip toplaştı,
Arslan'a doğru koşuştı,
Korkup başları dolamır.**

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terngük suvın içelim
Yuvka yağı ovulsun II-5

**Geceleyin göçelim,
Yamar suyunu geçelim,
Kaynak sudan içelim,
Yufka düşman didilsin.**

Tang ata yortalım
Budruç kanın irtelim
Basmıl begin örtelim
Emdi yiğit yuvulsun III-355

**Tan atanda yürüyelim,
Budruç kanın isteyelim,
Basmıl beyini yakalım,
Haydi yiğitler toplansın.**

Kıkrıp atıp kemşelim
Kalkan süngün çumşalım
Kaynap yan yumşalım
Katgı yağı yuvılsun 1-441

**Haykmp atı sürelim,
Kalkan süngü vuralım,
Kaynayıp yine duralım,
Katı düşman yumşasım.**

Tegre alıp egrelim
Atm tüşüp yügrelim
Arslanlayu kükrelim
Küçi aning kevüsün 11-13.

**Çepe çevre kuşatalım,
Attan inip koşuşalım,
Arslan gibi kükreylim,
Gücü onun gevşesin.**

Alp Er Tonga Sagusu

Alp Er Tonga öldi mü
İsiz ajun kaldı mı
Ödleğ öçin aldı mı
Emdi yürek yırtılır 1-41

**Alp Er Tonga öldü mü,
Kötü dünya kaldı mı,
Zaman öcün aldı mı
Artık yürek yırtılır.**

Ödleğ yarag közettı
Ogrı tuzak uzattı
Begler begin azıttı
Kaçsa kah kurtulur 11-233

**Felek fırsat gözettı,
Gizli tuzak uzattı,
Beyler beyin şaşırttı;
Kaçsa nasıl kurtulur?**

Ulşıp eren börleyü
Yırtıp yaka urlayı
Sıkırıp üni yurlayı
Sıgtap közi örtülür 1-188

**Uludu erler kurtça,
Bağırıp yırtılar yaka,
Çığırıldılar ıslıkla,
Yaştan gözler örtülür.**

Ödlek arıg kevredi
Yunçığ yavuz tavradı
Erdem yeme savradı
Ajun begi çertülür 111-41

**Zamane hep bozuldu,
Zayıf tembel güçlendi,
Erdem yine azaldı,
Acun beyi yok olur.**

Bilge böğü yunçıdı
Ajun atı yençıdı
Erdem eti tmçıdı
Yerge tegip sürtülür III-303

**Bilge bilgin yoksul oldu,
Acun atı azgın oldu,
Erdem eti çürük oldu,
Yere değip sürtülür.**

Ağıt

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağıg katargan
Boynın tutup kadirgan
Bastı ölüm ahtarı 11-74

**Konuk doyuran idi,
Düşman püskürten idi,
Boynun tutup kıran idi;
Ölüm bastı, yere çaldı.**

Erdi aşın taturgan
Yavlak yağıg katargan
Ograk süsin kaytargan
Bastı ölüm ahtarı 1-515

**Konuk doyuran idi,
Düşman kaçırın idi,
Ograğı püskürten idi;
Ölüm bastı, yere çaldı.**

Bahar Geldi

Yay baruban erküzi
Aktı akm munduzı
Togdı yaruk yulduzı
Tıngla sözüm külgüsüz 1-96

**Bahar geldi, kar suları
Aktı delice selleri;
Doğdu seher yıldızı,
Dinle sözüm, gülünmez.**

Ağdı bulıt kükreyü
Yağmur tolı sekriyü
Kalık anı ükriyü
Kanca barur belgüsüz 1-354

**Çıktı bulut, gürlüyor,
Yağmur, dolu yağıyor,
Rüzgâr onu sürüyor,
Nereye gider bilinmez.**

Kurt kuş kamug tirildi
Erkek tisi tirildi
Özgür alıp tarıldı
Ymka yana kirküsüz III-6

**Kurt kuş hepsi dirildi,
Erkek dişi derildi,
Bölük bölük dağıldı,
Artık ine girilmez.**

Türlüg çeçek yarıldı
Barçın yadım kerildi
Uçmak yeri körüldü
Tumlug yana kelgüsüz 1-119

**Türlü çiçek yarıldı,
İpek döşek serildi,
Cennet yeri görüldü,
Soğuklar geri gelmez.**

Kış ile Yazın Atışması

Kış yay bile tokuştu
Kıngır közün bakıştı
Tutuşkalı yakıştı
Utgalı mat ograşur 1-170

**Kış ile yaz döğüştü,
Düşman gözle bakıştı,
Tutuşmak için yaklaştı,
Yenmek için uğraşır.**

Yay kış bile karıştı
Erdem yasin kurıştı
Çerig tutup küreştı
Oktagalı utruşur 11-97

**Yaz ile kış çekışti,
Hüner yayını kuruştı,
Asker tutup güreştı.
Karşılıklı okıaşır.**

KIŞ:
Kış yaygaru savlayur
Er at menin yavrayur
İğler yeme savrayur
Et yin takı bekrışür III-278

KIŞ:
Kış yaza karşı söyler:
Er, at benimle sertleşir,
Hastahklar iyileşir,
Et ve beden pekleşir.

YAZ:
Tumlıg kelip kapsadı
Kutlug yayıg tepsedi
Karlap ajun yapsadı
Et yin üşüp emrişür 1-463

YAZ:
Soğuk gelip kapladı,
Kutlu yazı kıskandı,
Kar dünyayı kapattı,
Vücut üşüyüp titreşir.

KIŞ:
Sende kopar çadanlar
Kudgu şingek yılanlar
Düg ming kayu tümenler
Kudruk tikip yügrüşür III-367

KIŞ:
Sende çıkar çıyanlar,
Sivri sinek, yılanlar,
Binlerce, on binlerce
Kuyruk dikip koşuşur.

YAZ:
Senden kaçar sundılaç
Mende tmar kargılaç
Tatlıg öter sanduvaç
Erkek tisi uçruşur 1-529

YAZ:
Çayır kuşu senden kaçar,
Kırlangıçlar bende durur,
Bülbül tatlı tatlı öter,
Erkek dişi çiftleşir.

KIŞ:
Öl kar kamug kışım iner
Aşlık tarıg anın öner
Yavlak yağı mende tınar
Sen kelipen tepreşür 11-204

KIŞ:
Yağmur kar kışım yağar,
Yiyecek ekin onunla biter,
Kötü düşman durgun durur,
Sen gelince depreşir.

YAZ:
Balçık balık yoğrulur
Çıgay yavuz yıgrılır
Ernekleleri oğrulur
Odguç bile evrişür 1-248

YAZ:
Balçık çamur karışır,
Yoksul düşkün büzüşür,
Parmakları titreşir,
Kıvılcımla güreşir.

Kurt Peşinde

Kiçe turup yorır erdim
Kara kızıl börü kördüm
Katıg yanı kura kördüm
Kaya körüp baku ağdı 111-219

**Gece kalkmış yürüyordum,
Kara kızıl börü gördüm,
Sert yayımı kuradurdum,
Kurt görüp tepeden ağdı.**

İkılaçım erig boldı
Erig bolgu yeri kördi
Bulut örüp kök örtüldi
Tuman turup tolı yaydı 1-139

**Atım yüzer gibi koştu,
Çünkü koşmak sırasıydı,
Bulut çıktı, gök örtüldü,
Sis yükseldi, dolu yağdı.**

Udu barıp öküş ivdim
Telim yorıp küçi kevdim
Atım birle tegü evdim
Meni körüp yini ağdı 1-167

**Ardından hızla koşturdum,
Güçten düşürüp iyice yordum,
Atım ile yanına geldim,
Beni gördü, tüyü ürperdi,**

itim tutup kodı çaldı
Anmg-tüsin kıra yoldı
Başın alıp kodı çaldı
Boguz alıp tükel bogdı 11-23

**Köpeğim tutup yere çaldı,
Tüyünü koparıp yoldu,
Başını alıp yere çaldı,
Boğazını ısırıp boğdu.**

Aşk

Könglüm angar kaynayu
İçtin angar oynayu
Keldi manga boynayu
Oynap meni argarur 1-225

**Gönlüm coşar kaynaşır,
Evde onunla oynaşır;
Gelip üstüme nazlaşır,
Oynayıp beni yoruyor.**

Bardı közüm yarukı
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanıkı
Ümdi udin odgurur 1-46

**Gitti gözüm ışığı,
Aldı benim ruhumu,
Nerede acep şimdi,
Gözüme uyku girmiyor.**

Üdik mini komıttı
Sakırç manga yumıttı
Könglüm angar emitti
Yüzüm mening sargarur 1-69

**Sevgi beni coşturdu,
Keder bende toplandı,
Gönlüm ona meyletti,
Yüzüm benim sararıyor.**

Kördi meni emleyü
Baktı manga imleyü
Kadga köngül tumlıyu
Kadgu meni turgurur III-295

**İlaç gibi beni gördü,
Gözü ile selâm verdi,
Birden içim donup kaldı,
Keder beni durduruyor.**

Dedim - Dedi

Aydum angar sevük
Bizni tapa nelük
Keçting yazı kerik
Kırlar ediz bedük 1-93

**Dedim: Sevgilim,
Bize nasıl geldin?
Ovaları nasıl geçtin?
Tepeler yüksek, büyük.**

Aydı sening udu
Emgek telim ıdu
Yumşar katıg udu
Könglüm sanga yüğrük 1-110

**Dedi: Senin için
Çok zahmetler çektim;
Kıtlı dağlar yumşadı,
Gönlüm sana yüğrük.**

Bilgi

İdimni öger men
Biligni yüger men
Köngülünü tüger men
Erdem üze türütür 11-243

**Tanrımı överim,
Bilgiyi yığarım,
Gönlümü bağlarım,
Erdem ile dürülür.**

Ulugnı tiler men
Ta varın yüler men
Tilekni bular men
Yilkım angar üplenür 111-89

**Ululuk dilerim,
Malla desteklerim,
Dileği bulurum,
Yilkım ondan yağma olur.**

Biligni irdedim
Bögnünü undurdum
Özümni adırdım
Yalgıl atım yazlınur III-228

**Bilgiyi aradım,
Bilgeyi izledim,
Özümü ayırdım,
Ak yeledi atım çözülür.**

Türk

Kaçan korse anı Türk
Budun anga aydaçı
Mungar tegir ulugluk
Munda naru keslinür 1-352

**Görünce bir Türk
Söyle söyler halk:
Bundadır ululuk,
Bundan gayrıda yok.**

Gece

Yarattı yaşıl çeş
Savurdi örüng kaş
Tizildi karakuş
Tün kün üze yörkenür 1-330

**Mavi firuze yarattı,
Üstüne beyaz taş serpiti,
Dizildi karakuş yıldızı,
Gece, gündüzü dolandır.**

Aşkla ilgili Beyitler

Üdik oti tutunup öpke yürek kagrulur 11-144
Özüm mening budursın oti aning çaklanur 1-513

**Aşk ateşi tutuşunca ciğer yürek kavrulur;
Benim özüm bildircın, onun aşk ateşinde döner.**

Köngli köyüp kanı kurıp ağzı açıp katgurur
Sızguralır üdikler essiz yüzi burkurur 11-188

**Gönlü yanar, kanı kurur; ağzını açıp güler;
Aşktan erimek üzredir, vah yazık, yüzü solar.**

Kızlep tutar sevüglüg adrış küni belgürer
Başlıg közüg yapsama yaşı aning savrukur 11-172

**Gizleyip durduğu aşk, ayrılış günü anlaşılır;
Yaralı gözü kapama, onun yaşı savrulur.**

Hikemî Beyitler

Erdi uza erenler erdem begi bilig tag
Aydı öküş öğütler könglüm bolur angar sag 1-89

**Geçmişte vardı erenler, erdem beyi, bilgi dağıdı;
Söylediler çok öğütler, andıkça gönlüm sağaldı.**

Bardı eren konuk körüp kutka sakar
Kaldı yavuz oyuk körüp evni yıkar 1-85

**Gitti misafiri uğur sayan erler Kaldı
kötüler, hayal görse evin yıkar.**

Algıl öğüt mendin oğul erdem tile
Boyda ulug bilge bolup bilging ula 1-51

**Ey oğul, benden öğüt al, erdem dile;
Halk içinde ulu bilge ol, bilgin yayıla.**

Öç kek kamug kişining yalmguk üze alım bil
Edgülüküg ugança eliging bile telim kil 1-44

**Öç, herkesin insan üzerindeki borcudur, bil;
İyiliği elin yettiği ölçüde çok kıl.**

Körklüg tonug özüngke tatlıg aşıg adınka
Tutgıl konuk ağırlıg yadsun çavmg budunka 1-45

**Güzel giyimi kendine, tatlı aş başkasına;
Konuğa itibar et, yayılsın ünün buduna.**

Kışka itin kelse kah kutlug yay
Tün kün keçe alkmur ödleke bile ay 1-82

**Kışa hazırlan gelse de kutlu yaz,
Tükenir zaman ve aylar geçmekle gece gündüz.**

Erdem tile öğrenüpen bolma küvez
Erdemsizin öğünse engmegüde enger 1-252

**Erdem dile, öğrenerek olma mağrur,
Erdemsiz öğünse de imtihanında şaşar.**

Kut kıvıg birse idim kulmga
Künde ışı yüksepen yokar ağar 1-320

**Kut devlet verse Tanrım kuluna,
Her gün işi yükselip yukarı çıkar.**

